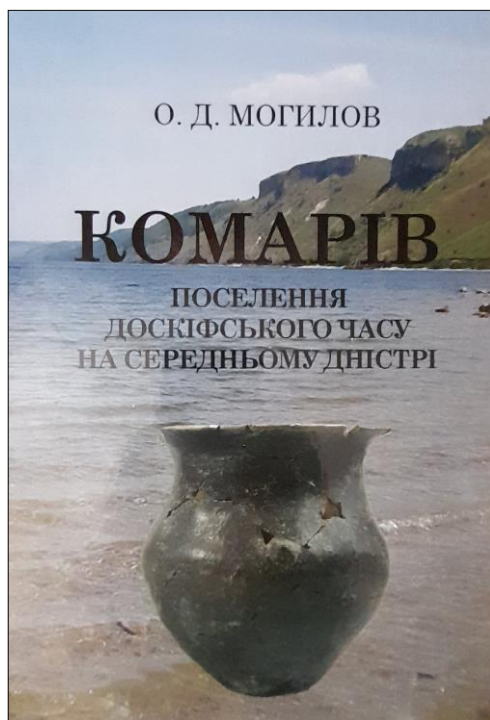

ОЛЕКСАНДР МОГИЛОВ. КОМАРІВ. ПОСЕЛЕННЯ ДОСКІФСЬКОГО ЧАСУ НА СЕРЕДНЬОМУ ДНІСТРІ

Київ: Інститут археології НАН України, 2021. 303 с.

Сьогодні кожна нова наукова праця про т. зв. передскіфський чи скіфський період Центрально-Східної Європи сприймається з особливим зацікавленням, оскільки тогочасне населення, яке проживало на цих теренах, було одним із небагатьох у тогочасній Європі, яке почало цікавити Античний світ ще задовго до часу колонізації ним сучасного українського Причорномор'я. Тому монографія Олександра Могилова про матеріали того часу з буковинського Комарова на Середньому Дністрі доволі знакове явище.

Монографія складається із вступу, трьох розділів, висновків і двох додатків наприкінці книги, присвячених матеріалам періоду Середньовіччя.

Перш ніж перейти до аналізу основної частини зупинюся на проблемі відкриття цієї незвично багатой (на матеріали різних епох) археологічної пам'ятки. Так, у вступі [с. 8–9] автор намагається приписати відкриття комарівської пам'ятки Ленінградській археологічній експедиції під керівництвом Петра Борисковського, яка працювала на цих середньодністерських теренах у 1947 р., при цьому

зовсім забуваючи, що Комарів як археологічну пам'ятку (Комарів I) відкрив раніше – 1928 р. – румунський дослідник Н. Морошан [Черниш, 1981, с. 69]. Олександр Могилов чомусь не наголошує, що перші (!) стаціонарні археологічні розкопки в Комарові розпочав завідувач відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР (тепер – Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) Маркіян Смішко 1956 р. і лише за 7 років вдруге на поселенні почала стаціонарні розкопки археологічна експедиція ленінградського Ермітажу під керівництвом Галини Смірної. Іншими словами, ця пам'ятка чудово віддзеркалює той момент, коли тогочасні дослідні археологічні центри Москви і Ленінграда відразу ж намагалися перехопити ініціативу в подальшому дослідженні, якщо десь на периферії СРСР відкривали щось особливо цікаве. Зрештою, і припинення розкопок М. Смішком комарівського поселення (зі слідами скловиробництва) у 1974 р. могло зумовити те, що цією пам'яткою на той час зацікавилася московська дослідниця Юлія Щапова, яка після від'їзду львівської експедиції розпочала тут власні розкопки, які, правда, тривали лише один польовий сезон.

А тепер – кілька моментів щодо основної частини книжки. Так, текстова частина монографії Олександра Могилова становить 117 сторінок, після чого йде список літератури, а закінчується праця 165 рисунками (фото, схеми, плани тощо) – усе це охоплює 303 сторінки, тобто понад 30 обліково-видавничих аркушів. Фактично ж із 117 сторінок тексту [с. 7–124] понад 90 % становить опис об'єктів, знахідок і дуже незначна частина – аналітичне осмислення, зокрема наведення паралелей до здобутого розкопками Г. Ковпаненко викопного матері-

алу [с. 11–14]. І лише неповних три (!) сторінки [с. 115–118] присвячено... висновкам. І ці сторінки – для того колосального, цілком нового, археологічного матеріалу, який вводиться до наукового обігу?

Виникає також запитання: чому розділ із питань хронології і культурно-історичних тогочасних процесів на теренах Середнього Придністер'я та суміжних районів взагалі відсутній у рецензованій монографії? Складається враження, що автор свідомо пішов на такий крок, обмеживши до крайнього мінімуму все, що могло би викликати якусь поважну дискусію або ж несприйняття. Мабуть, тому таке вкрай актуальне питання (у вигляді окремого розділу), як місце комарівських старожитностей у культурно-хронологічній шкалі пам'яток Центральної і Південно-Східної Європи, так і не знайшло місця у рецензованій монографії.

Усі археологічні матеріали з Комарова, які автор виклав у монографії, – не з його розкопок, а переважно з кількарічних (1978–1979) досліджень київської дослідниці Г. Ковпаненко, які до останнього залишалися неопрацьованими. Власне в цьому, напевне, й була мета рецензованої книги – якнайшвидше й у максимально повному обсязі ввести до наукового обігу дещо призабуті матеріали. Відразу зазначу, що до самого опису об'єктів і матеріалів із них з культурного шару я особливих зауважень не маю (зрештою, опис, який би він не був, це завжди важливо). Тому нижче заторкну лише окремі моменти, які привернули увагу.

Отже, у розділі І О. Могилів викладає опис *«передскіфських комплексів комарівського поселення»*, зауваживши перед тим, що *«у цій роботі терміни “передскіфський” та “доскіфський” вживаються як синоніми для характеристики пам'яток початку раннього залізного віку, що передують скіфській добі пізньочорнолісько-жаботинських в Українському Лісостепу, гава-голіградських в Прикарпатті...»* [с. 7]. Подібну думку щодо пам'яток заходу українського Лісостепу автор демонструє і у висновках, пишучи, що *«на порозі ранньоскіфського часу на Середньому Дністрі стаються суттєві зміни. Починається рух жаботинських племен на захід, в ареал гава-голіградської культури»* [с. 117]. Проте нова ситуація, яка склалася (зміна з початком періоду НаВ3 усіх центральноевропейських культур новими етнокультурними утвореннями), нові запити (зокрема моди і престижу) на знакові речі того часу – упряж, зброю, прикраси, зрештою, нові міжкультурні зв'язки – усе це не залишало жодного шансу найпізнішим голіградським общинам продовжити існування у ІХ ст. до Р. Х. Навіть в ідеологічній сфері (релігії та поховальному обряді), які часто виступають найконсервативнішими елементами тогочасного суспільства, з початком НаВ3 відбулися суттєві зрушення, наприклад, поява у Верхньому Придністер'ї невідомого тут раніше (в голіградській культурі) підкурганного обряду поховання та влаштування наскельних святилищ із соляними знаками й петрогліфами.

До цих суттєвих змін на досліджуваній території спонукала міжкультурна ситуація, яка склалася в центральноевропейських областях на зламі епох бронзи й раннього заліза і розповіді про яку у книзі про Комарів практично не знайшлося місця. Наприклад, культура Гава, з якою часто (і, додам, без достатніх на те підстав) об'єднували голіградську культуру, проіснувала лише до НаВ1 і її близько 1000 р. до Р. Х. як це аргументує у двотомній праці К. Метцнер-Небелсік та інші дослідники змінили в Потиссі (Альфельді) пам'ятки групи Фюзешобонь-Мезочат. Майже одночасно з культурою Гава наприкінці НаВ1 сходять з історичної арени східнословачка культура Кіятице, на зміну якій приходять пам'ятки типу Войнатица. Так, по той бік Карпат між часом існування культур Гава й Кіятице та часом появи там найраніших комплексів групи Альфельд/Векрцуг (яка в ранній фазі частково синхронна західноподільським курганам), утворився «розрив» тривалістю близько три–три з половиною століття, який, власне, по тамтой бік Карпат – на Альфельді – заповнений пам'ятками постгавського типу – групою Фюзешобонь-Мезочат.

Отож уточнення хронологічного положення низки пам'яток із Верхнього і прилеглої частини Середнього Придністер'я змушує «розвести» в часі найпізніші старожитності

голіградської культури й пам'ятки ранньоскіфського часу. Хронологічний «розрив» між ними тривалістю щонайменше півтора–два століття припадає приблизно на IX – кінець VIII ст. до Р. Х. і може бути заповнений пам'ятками локальної групи, яку, слідом за Олексієм Тереножкіним, можна називати Михалківською [Тереножкін, 1954, с. 110]. Тим самим фактично підтверджуємо припущення Тадеуша Сулімирського про те, що «*всі ранні західноподільські кургани, які ще не мають типового “скіфського” культурного забарвлення, належать до однієї групи*» [Sulimirski, 1938, s. 175–177; Крушельницька, 1985, с. 97]. Культура носіїв Михалківської групи пам'яток уже на ранньому етапі розвитку вийшла за межі поширення пам'яток колишньої голіградської культури й поширила свою присутність на прилеглу частину Бессарабії. Так тривало до часу появи на Західному Поділлі, Покутті та прилеглому Передкарпатті пам'яток ранньоскіфського часу, відомих під назвою «Західноподільська група». Оскільки між часом зникнення голіградської культури й появою на її колишній території пам'яток Західноподільської й Черепинсько-Лагодівської груп утворилася хронологічна лакуна, то підтримано запропоноване раніше припущення [Sulimirski, 1938, s. 129–151; Тереножкін, 1952; Крушельницька, 1985] про існування в цей час на Верхньому і частково Середньому Придністер'ї окремої локально-хронологічної групи пам'яток зі своєрідними рисами, яка вже не була голіградською, але ще не стала західноподільською. Назву цієї групи – Михалківська – ще 1952 р. запропонував О. Тереножкін, який об'єднав у ній всі пам'ятки цього регіону, що були більш-менш одночасові з Михалківським «скарбом».

З усього цього можна виснувати, що голіградська культура у Верхньому Придністер'ї припиняє існування у НаВ1 – на початку НаВ3 (приблизно середина – друга половина Х ст. до Р. Х.), тобто у значно раніший період, ніж вважали донедавна, і тому надалі оперувати терміном «гава-голіградський» (як це робить О. Могилів, слідуючи за застарілим уявленням київських колег) неможливо.

Розділ II під назвою «Культові та житлово-господарські об'єкти. Порівняльно-аналітичний аспект» за змістом більше відповідає структурі попереднього – «Передскіфські комплекси комарівського поселення», оскільки охоплює той самий таксон (комплекс), але більш конкретного функційного призначення [с. 31–52].

Вагомим вважаю підрозділ II.2 «Жертовні місця з Комарова в контексті культової практики населення раннього залізного віку лісостепу Східної Європи» [с. 34–47], в якому автор намагається на широкому порівняльному тлі знайти місце комарівським «вогняним майданчикам», глиняним і глиняно-кам'яним жертовникам, кам'яним жертовникам та жертовним місцям із кістками тварин і людей. У наступних гарно схарактеризовано (із численними й влучними аналогіями) житлові та господарські об'єкти, які дослідив Г. Ковпаненко, як-от: наземно-каркасні глинобитні споруди, прямокутні й овальні у плані приміщення, вогнища та господарські ями [с. 47–51]. Хоча сам розділ закінчується дещо лаконічними, хоч і цікавими роздумами автора про структуру й заселення комарівського селища [с. 51–52].

Найінформативніший (щодо опису) розділ III, де О. Могилів пропонує свою класифікацію керамічного посуду з розкопок уже названої дослідниці, виділяючи загальнотипові для того часу форми: горщики, миски, корчаги, черпаки, кубки, диски (покришки?). І чомусь у тому самому підрозділі поміщає культовий посуд, до якого відносить багатогорлі й зооморфні посудини, які мають цілком інші характеристики та непобутове функційне призначення [с. 90–95]. Звісно, така класифікація культового посуду викликає низку закономірних запитань, але тут зацентую увагу лише на одному з його різновидів – багатогорлих посудинах.

В українській археології ранньозалізної доби знайдено небагато праць, присвячених ритуальній кераміці з території наших земель, а тим більше з одного регіону, у цьому випадку – Середнього Придністер'я. А між тим ця обрядова сторона тогочасного культу, яка знайшла

відображення головно у специфічних формах посуду та його орнаментатції, не менш важлива, ніж інші (переважно краще опрацьовані на сьогодні) категорії речового інвентарю.

Олександр Моголов, приступаючи до розгляду середньодністерських багатогорлих (кernosоподібних) посудин [с. 92–94], ніде жодним словом не прокопався хто і коли підняв проблему вивчення цього виду посуду на Середньому й Верхньому Придністер'ї. Натомість у розглядуваному підрозділі наліво і направо бравує аналогіями та посиланнями до цього типу посудин із нашої території, які вперше були викладені у моїх працях, на окремі з котрих він дає покликання в інших місцях [Бандрівський, Крушельницька, 2011, с. 47–56; Бандриевский, 2011, с. 533–543]. Це – принципове питання, оскільки територіально найближчі аналогії до багатогорлої посудини з Комарова є, власне, на епонімній пам'ятці в Непоротове Сокирянського р-ну Чернівецької обл., які віднайшла експедиція Лариси Крушельницької в заповненні однієї з найбагатших на матеріали споруди № 23 (10) [Крушельницька, 1998, с. 115, рис. 70, 12]. Нагадаю, що саме поблизу Непоротова впродовж семи польових сезонів ця експедиція досліджувала залишки чотирьох поселень, двох могильників і двох городищ, для вивчення яких було закладено 12 розкопів та траншей площею понад 7000 м². Тоді виявлено десятки наземних і напівземлянкових споруд, кам'яні жертovníки, культові захоронення людей та тварин, понад сотню ям господарського призначення.

Незважаючи на розкопки Г. Ковпаненко в Комарові, поселення в Непоротовому залишається на сьогодні єдиною стратиграфічно повноцінною пам'яткою початку ранньозалізного віку на Середньому Дністрі, яку досліджували великими площами. На підставі одержаних у Непоротовому даних у зіставленні з уже відомими матеріалами й було виділено непоротівську групу пам'яток чорноліської культури [Крушельницька, 1998; Бандрівський, 2009, с. 235]. Для датування непоротівського фрагмента керноса і хронології матеріалів із поселення в Комарові особливо важливий факт виявлення в тій же непоротівській споруді № 23 (10) відламаной лопаті від бронзового трипетельчастого (?) псалія [Крушельницька, 1998, с. 116, рис. 71, 10], який схожий на бронзовий псалій класичного варіанта типу Новочеркаськ. Однак подібні за формою лопаті мають бронзові псалії й інших типів, зокрема з вудилами типу Єнджа з Теремців неподалік Непоротова з розвідки П. Горішного. Псалії зі середньодністровських Теремців донедавна датували серединою VIII ст. до Р. Х., а сьогодні після уточнення початку періоду НаС1 на 30–20-ті роки IX ст. до Р. Х. за М. Траксілом (2004) використання бронзових псалій із верболистними лопатями і поздовжнім рельєфним реберцем може вже заходити вглиб першої половини VIII ст. до Р. Х. Так, лопать бронзового псалія з непоротівської споруди № 23 (10) може фіксувати верхню хронологічну межу її використання – не пізніше другої чверті VIII ст. до Р. Х. (причому ця лопать псалія могла потрапити в заповнення котловану цієї споруди вже під час її засипки разом із залишками з інших об'єктів після втрати нею свого первісного функційного призначення). Натомість нижня хронологічна межа, з огляду на віднайдення зазначеного фрагмента орнаментованого керноса (аналогії до якого переважно не виходять за межі НаВ3), може укладатися в часові межі не пізніше другої половини IX ст. до Р. Х. На жаль, на поселенні в Комарові подібних (як у Непоротовому в споруді № 23 (10)) відносно добре датуючих речей, досі не знайдено.

Цікаві щодо порівняння з уже відомими пам'ятками два наступні підрозділи в рецензованій монографії: перший присвячений аналізу геометричного орнаменту на посуді [с. 96–102], другий – дуже коротка за обсягом спроба визначити за керамічними посудинами «місце комарівського поселення серед інших поселень передскіфського часу на Середньому Дністрі» [с. 99–102]. Закінчується опис матеріалів характеристикою знарядь праці, поодиноких предметів озброєння, кількох прикрас, культової глиняної пластики тощо [с. 102–114].

Загалом, незважаючи на наведені зауваження (а також на низку інших, на яких поки не зупинятимуся), монографія О. Моголова суттєво доповнює дотеперішні уявлення про окремі аспекти матеріальної і духовної культури населення Середнього Придністер'я на початку ранньозалісної доби і, без сумніву, спонукатиме до подальшого поглибленого вивчення

матеріалів із багатощарового поселення в Комарові, здобутих свого часу експедицією Г. Ковпаненко.

ЛІТЕРАТУРА

- Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. (1981). Київ. С. 69.
- Бандрівський, М. (2011). Многогорлые сосуды типа керносов на памятниках раннежелезного века Правобережной Боспорский феномен. *Население, языки, контакты. Материалы Международной научной конференции*. СПб, 533–543. (in russia).
- Бандрівський, М., Крушельницька, Л. (2011). Кернос з Непоротова і керносоподібні посудинки з Середнього і Верхнього Придністров'я: проблеми походження і датування. *Древности Восточной Европы. Сборник научных трудов к 90-летию Б. А. Шрамко*. Харків, 47–56.
- Крушельницька, Л. (1985). Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи. Київ, 161 с.
- Крушельницька, Л. (1998). Чорноліська культура Середнього Придністров'я. Львів, 221 с.
- Тереножкин, А. (1954). Культура предскифского времени в Среднем Поднепровье (Чернолесский этап). *Вопросы скифо-сарматской археологии (по материалам конференции ИИМК АН СССР 1952 г.)*. Москва, 109–110.
- Sulimirski, T. (1938). Die thrako-kimmerische Periode in Südostpolen. *Wiener prähistorische Zeitschrift*, 25, 129–151.

REFERENCES

- Arkeologichni pam'iatky Prykarpattia i Volyni kam'ianoho viku*. (1981). Kyiv. (in Ukrainian).
- Bandrivskij, M. (2011). Mnogogorlye sosudy tipa kernosov na pamjatnikah rannezheleznogo veka Pravoberezhnoj Bosporskij fenomen. *Naselenie, jazyki, kontakty. Materialy Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii*. SPb, 533–543 (in Russian).
- Bandrivskiy, M., & Krushelnytska, L. (2011). Kernos z Neporotova i kernosopodobni posudynky z Serednoho i Verkhnoho Prydnistrov'ia: problemy pokhodzhennia i datuvannia. *Drevnosti Vostochnoi Evropy. Sbornyk nauchnykh trudov k 90-letyiu B. A. Shramko*. Kharkiv, 47–56 (in Ukrainian).
- Krushelnytska, L. (1985). *Vzaiemozviazky naseleunia Prykarpattia i Volyni z plemenamy Skhidnoi i Tsentralnoi Yevropy*. Kyiv. (in Ukrainian).
- Krushelnytska, L. (1998). *Chornoliska kultura Serednoho Prydnistrov'ia*. Lviv. (in Ukrainian).
- Terenozhkin, A. (1954). Kul'tura predskifskogo vremeni v Srednem Podneprov'e (Chernolesskij jetap). *Voprosy skifo-sarmatskoj arheologii (po materialam konferencii IIMK ANSSSR 1952 g.)*. Moskva, 109–110 (in Russian).
- Sulimirski, T. (1938). Die thrako-kimmerische Periode in Südostpolen. *Wiener prähistorische Zeitschrift*, 25, 129–151 (in German).

Микола БАНДРІВСЬКИЙ

Стаття: надійшла до редакції 25.02.2022
прийнята до друку 12.05.2022